

مددجت شهری

شماره ۴۶ بهار ۹۶

No.46 Spring 2017

۲۲-۳۲

زمان پذیرش نهایی: ۱۳۹۵/۸/۷

زمان دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۲/۱۲

سفرنامه ناصر خسرو در مقام منبعی برای واژگان هنر طراحی شهری

سهیلا لویمی* - عضو هیأت علمی زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز، اهواز، ایران.

Naser Khosrow itinerary as a resource for urban design art words

Abstract

Abomeein Din al-Hakim Naser Ben Khosrow Ghobadiani Marvazi, poet, writer, philosopher and traveler, which describe the pilgrimage to the Hindu brother and servant wrote. In seven years, more than a hundred cities and territories such as Azerbaijan, Armenia, Asia Minor, Aleppo, Tripoli, Damascus, Syria, Palestine, Tunisia and Sudan had violated and notes written about them which is one of the most important travel Iran and the world. In this travelogue, Naser Khosrow tries to enter any cities, and urban elements that were important to him in his pen describe. Although Nasser Khosrow was unaware of Urban Science; But his attention was about the elements of the city. The reader today, brings the idea in the Seljuk period. And the reader is familiar with the art of urban design at the time. The purpose of this paper is to focus on urban design elements that Naser Khosrow described in the itinerary. This article was written descriptive and analytical methods and techniques based data collection tool library. The results indicate seven major element of urban design that Naser Khosrow them during his seven-year journey is examined.

Keywords: Travelogues Nasser Khosrow, urban design, art vocabulary.

چکیده

ابومعین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی مروزی حکیم، شاعر، نویسنده، فیلسوف و جهانگرد است که شرح سفر حج با برادر و غلامی هندو را به رشتہ تحریر درآورده است. وی در هفت سال بیش از یکصد شهر و سرزمین‌هایی مانند آذربایجان، ارمنستان، آسیای صغیر، حلب، طرابلس، شام، سوریه، فلسطین، جزیره‌العرب، قیروان، تونس و سودان را زیرپا گذاشت و یادداشت‌هایی درباره آن‌ها نوشت که امروزه یکی از سفرنامه‌های مهم در ایران و جهان است. در این سفرنامه، ناصر خسرو کوشیده است تا با ورود به هر شهر، مشخصات و عناصر شهری را که از نظر وی حائز اهمیت بود را به قلم خود توصیف کند. با اینکه ناصر خسرو از علم شهرسازی بی‌خبر بود ولی توانست عناصری از شهر را مورد توجه خویش قرار دهد که برای خواننده امروز، تصویری از شهرهای دوره سلجوقیان را به ارمغان می‌آورد و همینطور خواننده را با هنر طراحی شهری آن زمان بیشتر آشنا می‌کند. در واقع هدف از مقاله حاضر تمرکز بر عناصر طراحی شهری است که در سفرنامه ناصر خسرو توصیف شده است. این مقاله به شیوه توصیفی و تحلیلی نگاشته شده و روش گردآوری اطلاعات آن مبتنی بر ابزار کتابخانه‌ای است. نتایج تحقیق حاکی از هفت عنصر مهم طراحی شهری است که ناصر خسرو آنها را در طی سفر هفت ساله خود مورد بررسی قرار داده است.

واژگان کلیدی: سفرنامه ناصر خسرو، طراحی شهری، واژگان هنر.

مقدمه

را پدید آورده که علاوه بر توصیف جزئیات بنها، وضعیت جغرافیایی و اقتصادی شهرها و روستاهای تصویری از شرایط سیاسی- تاریخی آن روزگار نیز فراپیش خواننده می نهد (محمدی، ۱۳۹۳، ص ۱۶۰). همچنین ناصر خسرو با شرح بازگشت از سفر به بلخ در سال ۴۴۴ قمری به گزارش خود پایان می دهد. ناصر کوشیده است تا در این کتاب از جاده صواب دور نشود و بدور از علائق خود و بی توجه به آنها حقایق را بازنمایاند. یکی از امتیازات ارزشمند این سفرنامه نشر ساده و روان آن است که با استفاده از آن به توصیف و شرح دقیق دیده ها و شنیده های خود می پردازد. ناصر خسرو اطلاعات فراوانی را در اختیار خواننده می گذارد و او را با جغرافیای شهرها، آداب و رسوم دینی و اجتماعی، سازمان های اداری و عادات و آداب و رسوم مردم آشنا می کند. نگاه ما در این مقاله، تمرکز بر عناصر طراحی شهری است که در سفرنامه ناصر خسرو توصیف شده است. این مقاله به شیوه توصیفی و تحلیلی نگاشته شده و روش گردآوری اطلاعات آن مبتنی بر ابزار کتابخانه ای است.

پیشینه تحقیق

تا کنون در باره عناصر طراحی شهری از باب سفرنامه ناصر خسرو مقاله و یا پژوهشی صورت نگرفته است ولی مقاله هایی تا حدودی مرتبط با این موضوع به رشتہ تحریر در آمده است که از آن بین می توان به مقاله «بررسی معماری استحکامات در سفرنامه ناصر خسرو» نوشته سعیده حسینی زاده مهرجردی و آسیه ذبیح نیا عمران اشاره کرد. در این مقاله نویسنده سعی دارد نوع استحکام بخش شهرها و دیه ها، نوع مصالح به کار رفته در استحکامات، جزئیات معماری استحکامات، برخی تزئینات به کار رفته در معماری آنها، تأثیر سیستم تکنیکی و یا تاکتیکی حمله و دفاع در معماری و شهرسازی را مورد بررسی قرار دهد. مقاله «بازار در سفرنامه ناصر خسرو- احسن التقاسیم مقدسی» از مینو امیرقاسمی که در سال ۱۳۸۲ در نشریه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز منتشر شد، همچنین مقاله «اقتصاد در سفرنامه ناصر خسرو»

سفرنامه نویسی در پهنه زبان فارسی سابقه ای طولانی دارد و به شکل نظم یا نثر به رشتہ تحریر درآمده است. از قدیمی ترین سفرنامه ها میتوان به سفرنامه ناصر خسرو اشاره کرد که حاصل دیده ها و شنیده های وی از چندین سال سفر به نقاط مختلف است. سیاحان و سفرنامه نویسان مدعی تدوین تاریخ ایران نبوده اند، بلکه هدف بیشتر آنها آشنایی مردم مغرب زمین با فرهنگ و تمدن مردم ایران بوده است. سفرنامه ها به این جهت که از نظر محتوایی به موضوعاتی صرفاً سیاسی نمی پردازند، اهمیت و ارزش زیادی دارند. سفرنامه نویسان، اغلب به جهت موقعیت اجتماعی و سیاسی و مشاغلی که داشتند، به موضوعات مورد توجه خود اهمیت بیشتری میداده اند، بنابراین اغلب آگاهی های زیادی درباره اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری ضبط و ثبت میکرده اند (عاملی، اخوان، قرن پنجم زبان فارسی است؛ وی در قبادیان بلخ ۱۳۹۲، ص ۷۶).

ناصر خسرو از شاعران و نویسنده گان به دنیا آمد و در دربار ابتدا به کار دبیری مشغول بود محمود و مسعود غزنوی و مدتی نیز در دربار چغری بیگ سلجوقی، خدمت دیوانی کرد. در حدود سن چهل سالگی، تحولی در اندیشه وی روی داد که به تعبیر خود، از خواب چهل ساله بیدار شد و به سفر هفت ساله پرداخت و شهرهای مختلف اسلامی را سیاحت کرد. او در مصر به اسماعیلیه پیوست و به بلخ بازگشت و به تبلیغ آیین اسماعیلی پرداخت، مخالفانش افزونی گرفتند، او به دره یمگان پناه برد و در همانجا، وفات یافت (حسینی زاده مهرجردی، ذبیح نیا عمران، به نقل از شعار، ۱۳۹۲). ناصر خسرو پس از بازگشت از سفر طولانی اش یادداشت های خود را گردآوری کرده و سفرنامه مشهورش را تنظیم کرد. در ادامه مسیری که طی کرده، شهرهایی که دیده و حوادثی را که از سرگذرانده به تفصیل شرح می دهد و روحیه علمی، نگاه دقیق و علاقه به تفسیر و تأویل در کنار گرایش های دینی و اجتماعی، سفرنامه ای

دریس شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۶ بهار ۹۶
No.46 Spring 2017

۲۴

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۶ بهار ۹۶
No.46 Spring 2017

۲۵

منبع، حلب، جندقنسرين، سرمين، معره النعمان،
كويمات، حما (در سوريه)، عرقه، طرابلس، قلمون،
طرابزون، جبيل، بيروت، صيدا، صور (در سوريه)،
عكا، طبريه، حيفا، قيسارييه، رمله، بيت المقدس (در
فلسطين) ديدن مي كند که تا اينجا يک سال از
آغاز سفر او مي گذرد. ناصر خسرو پس از رسيدن به
بيت المقدس، ۳۴ روز در آن جا مي ماند و توصيف
جالبي از بيمارستان اين شهر، مسجد صخره، و مسجد
اقصى (سومين مكان مقدس مسلمانان پس از مكه و
مدينه) مي کند. سپس به بيت اللحم، حبرون (در
فلسطين)، ععر، وادي القراء، مدينه، و مكه (در
عربستان سعودي) رفته و حج مي گزارد. سپس به
بيت المقدس رفته و از آن جا به قاهره مي رود. در
مدت سه سالی که ناصر خسرو در قاهره بوده است
برای بار دوم و سوم با کشتی به حج مي رود. در سفر
چهارم به مكه، ناصر خسرو پنج ماه و ۱۹ روز در
آنجا مي ماند سپس تصميم ميگيرد به بلخ برگردد،
اما اين بار از مسیر پر رفت و آمدی که آمده بود
باز نمي گردد. زيرا او اکنون يک مبلغ جدي مذهب
اسمعاعلي شده بود و خطر آن مي رفت که به جرم
قرمطی بودن جان خود را از دست بدهد. او مسیر
ديگري را انتخاب مي کند که در قلمرو سلاجوقيان
نبود. اين مسیر از طريق طائف، فلوج، يمامه، لحساء
(الاحساء)، بصره، آبادان، مهرهوبان، ارجان (نزديك
به بهمان)، لوردغان، خان لنجان، اصفهان، نائين، طبس،
تون، قائين، سرخس، مرووالرود، سمنگان، به بلخ منتهي
مي شود. سفر او شش سال و هفت ماه و بيسه و
دو روز طول مي کشد و با حساب مسیرهای فرعی
شامل سه هزار فرسنگ مي شود. اين سفر طولاني
و پر ماجرا، دیدهها و شنيدهها و تجربيات فراوانی را
با خود به همراه دارد. از آداب و رسوم اجتماعی و
مناسک دينی مردم دياری تا معماري و جغرافيا و
تاریخ شهرهای آن روزگاران.

خوانشی بر ساختار عناصر طراحی شهری

هر چند تاریخ تأثیف سفرنامه کاملاً روشن نیست، اما
تاریخ سیاحت در اماكن و شهرها و دیههای نامبرده

از آسييه ذبيحنيا که در سال ۱۳۸۹ در همایش ملي
دانشگاه پيام نور مشهد ارائه و چاپ شد. به نظر می
رسد در روزگار گذشته، مسافت با همه سختی هاي
که به همراه داشت، مهم ترين راه کسب معرفت و
آموختن و تجربه اندوختن بوده است.
**گذری بر مفاهيم و دیدهوری شهرها از نگاه
ناصر خسرو**

در آن روزگار وسائل ارتباطی به فراوانی امروز نبود
و دنیا چنین به هم پیوسته نمی نمود. از اين رو،
جهانگردی، مكتب دانش آموزی و تجربه اندوختی به
شمار می آمد و همان طور که خود سفر، از مهم
ترین راه های کسب معرفت و آموختن و تجربه های خود از
اندوختی بود، نوشتند مشاهدات و تجربه های خود از
این سفرها نيز راه انتقال اين دانش و تجربه، به نسل
های بعد بود. برخی از جهانگردان در ضمن سفر یا
پس از پيان آن، مشاهدات خود در طول سفر را
يادداشت می کردن. به زبان فارسي نيز سفرنامه های
بسیاری نوشته شده که قدیمی ترین آنها، سفرنامه
حکیم ناصر خسرو قبادیانی است. اين سفرنامه پربار،
از نامور مردی هوشمند و نکته بین است و حاصل
سفر طولاني وی به شهرها و کشورهای بسیار،
سفری که مسافرش را به کلی دگرگون ساخت. ذهن
کنجکاو و حقیقت جوی این حکیم فرزانه، او را در
حالی که مرز چهل سالگی را پشت سر گذاشته بود،
در پی یافتن حقیقت به سفر واداشت. اين سفر در
پی رؤیایی بیدارگرانه آغاز شد و هفت سال به طول
انجامید. سفرنامه از روز پنج شنبه، ششم جمادی
الآخر سال ۴۳۷ هجری آغاز می شود. تویسنده در
ابتدا از زندگی گذشته خود توبه می کند. سپس به
مرو می رود و از شغل خود استعفا می کند و راهی
خانه خدا می شود. طی اين سفر ناصر خسرو از مرو
به سرخس رفته و سپس از نیشاپور، بسطام، سمنان،
ری، قزوین، خرزه، خندان، شمیران، سراب، سعيد
آباد، تبریز، مرنده، خوی (در ایران امروز)، برکرای،
وان، وسطان، اخلات، بتلیس، ارزن، میافارقین، آمد
(دیار بکر)، حران، قرول، سروج (آسيای صغیر)،

شکل ۱. تصویری از قلعه شمیران متعلق به دوره سلجوقی؛ مأخذ: www.iranboom.ir

در فلسطین اشغالی امروز (مانند عسقلان و رمله) و برخی از آن متعلق به مصر امروز (مثل اسکندریه، قاهره مصر) است که در زمان ناصر خسرو همانگونه که خود به آنها اشاره میکند، و بدین تاریخ به دست سلطان مصر بود، از توابع مصر به شمار می آمدند. ناصر خسرو به نیکی توانسته تصویری از سرزمین هایی که به آنها مسافرت کرده است، ارائه دهد. بدین صورت که نگاه غالب او به ویژگی های عمرانی و مختصات فیزیکی آن سرزمین ها بوده است و به ندرت اشارتی پیرامون مسائل تاریخی داشته است. توصیفات ناصر خسرو زنده و پویاست و گاه به توضیحاتی کوتاه به خصوص در وصف شهرها بسته می کند اما گاهی آن چنان با دقت به توصیف جزئیات امور می پردازد که می توان آن را در ذهن خود تجسم کرد. ناصر خسرو غالباً به عنصر زمان توجه دارد و تقریباً آن را به طور دقیق بیان می کند و از عهده وصف مکان نیز به خوبی برآمده است و موقعیت جغرافیایی آن را بسیار دقیق مشخص نموده است به گونه ای که می توان به نیکی آن را تصور کرد (کریمی آذر و همکاران به نقل از غلامی، ۱۳۹۳). از طرفی، مطالعات باستان شناختی نشان می دهد در شهرهای قرون اولیه تا میانی اسلام، برج، بارو، حصار و ارگ از عناصر اصلی بافت شهر محسوب می شدند (تفوی، ۱۳۸۹). از این نظر در ادامه ضمن

کاملاً روشن است. این مجموعه حاوی اطلاعاتی در مورد معماری و شهرسازی برخی از این شهرها در عصر وی است. همچنین در مورد دیوار و برج و بارو شهرها، بازارها، مساجد آدینه، اماكن زیارتی و سایر در اختیار خواننده قرار میدهد (حسینی زاده مهرجردی، ذبیح نیا عمران، ۱۲۹۲). او همچنین برخلاف برخی دیگر از نویسندها که روش و شیوه مناسبی برای ارائه یک موضوع به کار نمی گیرند، از روشی استفاده کرد که به ویژه در بررسی مسائل جغرافیایی کاربرد دارد، یعنی به شهرها و مکانهایی که داخل میشد، به دقت مشاهده می کرد، می پرسید، اندازه میگرفت، می نوشت و شرح می داد و بدین سان است که وصف شهرهایی مانند دیاربکر، بیت المقدس، مکه و قاهره در هزار سال پیش از این به دست ما رسیده است. لازم به ذکر است که با توجه به توانی که وی در هنر نقاشی داشته و دقتی که در توصیف عناصر شهری بلاد جهان و حتی معماری مساجد و برخی مکانها به کاربرده چنین توجهی را به معماری و وضعیت بازارها معطوف نکرده است (حسینی زاده مهرجردی، ذبیح نیا عمران، به نقل از امیر قاسمی، ۱۳۹۲).

در بین شهرهای یاد شده برخی از آنها متعلق به ایتالیای امروز (مثل جزیره سقليه یا سیسیل) و برخی متعلق به اسپانیای امروز (مثل اندلس) برخی

میری شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۶ بهار ۹۶
No.46 Spring 2017

■ ۲۶ ■

شکل ۲. تصویری از برج و باروی شهر دوره ناصر خسرو؛

مأخذ: www.hamrahetarikh.ir

تعريف عناصر شهری، به بررسی مهمترین عناصری که کاربرد بیشتری در متن سفرنامه ناصر خسرو دارد پرداخته خواهد شد.

۱- بنا و ساختمان

بناهای عصر غزنوی در همان دوران نیز دستخوش تحولات و ویرانی های بسیار می شده اند و بهاینتربیب، نباید انقراض معماری این دوره را تمام‌آ ناشی از عواملی مانند تحولات عصر سلجوقی دانست (گلچین و هاشمی، ۱۳۹۵). واضح است که در شهرهای شرقی نوع معماری که از گونه خشتی است، بیشتر در معرض آسیب بوده و در اثر تغییرات جوی به سرعت تخریب می شوند. حیرت و تحسین ناصرخسرو، در طول سفر به مناطق غربی خاورمیانه، در مواجهه با بناهایی برآمده از سنگ مرمر و آهن، در بسیاری از سطوحهای سفرنامه مشهود است استحکام و عظمت این بناهایا در کنار ظاهر زیبا و شکل آنها، بارها مورد اشاره ناصرخسرو قرار می گیرد. «باره ای عظیم داشت از سنگ سفید برشده، هر سنگی مقدار پانصد من و به هر پنجاه گزی برجی عظیم ساخته، هم از این سنگ سفید که گفته شد و سرباره ای همه کنگره ها برنهاده، چنانکه گویی امروز استاد دست از وی کشیده» (محمدی به نقل از ناصر خسرو، ۱۳۹۳).

۲- بارو

دیوار گردآگرد یک شهر یا دز است (حسینی زاده مهرجردی، ذیبح نیا عمران، به نقل از انوری، ۱۳۹۲). در اینجا دو تکه از سفرنامه ناصر خسرو را برگزیده‌ام که بارو را در سفرنامه خود بیان میدارد. «چون از عرقه دو فرسنگ بگذشتیم به لب دریا رسیدیم و بر ساحل دریا روی از سوی جنوب پنج فرسنگ برفتیم به شهر طرابلس رسیدیم و از حلب تا طرابلس چهل فرسنگ بود به این راه که مانرفتیم. روز شنبه پنجم شعبان آنجا رسیدیم. حوالی شهر همه کشاورزی و بساتین و اشجار بود و نیشکر بسیار بود و درختان نارنج و ترنج و موز و لیمو و خرما و شیره نیشکر در آن وقت می گرفتند. شهر طرابلس چنان ساخته‌اند که سه‌جانب او با آب دریا است که چون آب دریا موج زند مبلغی بر باروی شهر ببرود. چنان که یک جانب که باد خشک دارد کنده‌ای عظیم کرده‌اند و در آهنین محکم بر آن نهاده‌اند. و مساحت شهر هزار ارش است در هزار ارش، تیمه (کاروانسرا) چهار و پنج طبقه و شش نیز هم هست و کوچه‌ها و بازارها، نیکو و پاکیزه که گویی هر یکی قصیر است آراسته و هر طعام و میوه و ماکول که در عجم دیده بودم همه آنجا موجود بود بل به صد درجه بیشتر. هشتم

۳- نواحی و مناطق

صفر سنه اربع و اربعین و اربعمائه بود که به شهر اصفهان رسیدیم. از بصره تا اصفهان صد و هشتاد فرسنگ باشد. شهری است برهامون نهاده، آب و های خوش دارد و هرچا که ده گز چاه فرو برند آبی سرد خوش بیرون آید و شهر دیواری حصین بلند دارد و دروازه‌ها و جنگ‌گاه‌ها ساخته و بر همه بارو کنگره ساخته و در شهر جوی‌های آب روان و بناهای نیکو و مرتفع و در میان شهر مسجد آدینه بزرگ نیکو و باروی شهر را گفتند سه فرسنگ و نیم است و اندرون شهر همه آبادان که هیچ از خراب ندیدم و بازارهای بسیار و بازاری دیدم از آن صرافان که اندر او دویست مرد صراف بود و هر بازاری را دربندری و دروازه‌ای و همه محلت‌ها و کوچه‌ها را همچنین دربندها و دروازه‌های محکم و کاروانسراهای پاکیزه بود» (ناصرخسرو، ۱۳۵۶، ص ۱۰۵).

از جهات عالم» (ناصر خسرو، ۱۳۵۴، ص ۱۱). در اشاره به شهر صیدا نیز مینویسد: «بارهای سنگین و محکم دارد و سه دروازه و مسجد آدینه خوب» (همان، ص ۲۲). وی حتی به شهرهایی اشاره میکند که دارای دروازه بوده اما دیواری گردآگرد شهر ندارند. به عنوان مثال شهر قاهره از دید ناصر خسرو پنج دروازه داشت ولی بارو نداشت. وی دروازه‌ها را به دو جزء بیرونی و درونی تقسیم می‌کند. «و این سور بیرون را نیز دروازه‌های آهنین بر نشانده اند مخالف دروازه‌های اندرونی، چنان که چون از دروازه‌های سور اول روند مبلغی در فضیل بباید رفت تا به دروازه سور دوم رسند» (همان، ص ۱۱). به ظاهر جهت برقراری امنیت بیشتر در شهر دروازه‌های دو حصار بیرونی و درونی که به ترتیب دارای دروازه‌های اصلی شارستان و ریض بودند در رویه روی یکدیگر قرار نداشتند. دروازه‌ها دارای کارکردهای گوناگون داشتند. کارکرد ارتباطی، و دفاعی و امنیتی آنها مهمترین کارکرد دروازه بود، اما به غیر از آن به لحاظ اقتصادی و اجتماعی نیز دارای اهمیت بودند. به عنوان مثال ناصرخسرو به یکی از کارکردهای اقتصادی دروازه در شهر حلب اشاره میکند. آن شهر باجگاه است میان بلاد شام و روم و دیاربکر و مصر و عراق و از این همه بلاد، تجار و بازرگانان آنجا روند و چهار دروازه دارد (حسینی زاده مهرجردی، ذبیح نیا عمران، به نقل از ناصر خسرو، ۱۳۹۲). او به شهرهای مستحکم عیداب و مهربان نیز به عنوان باجگاه اشاره میکند. از آنجا که یکی از منابع مهم کسب درآمد در گذشته وصول مالیات و عوارض از کالاهای وارداتی و صادراتی بوده، گاه چنین عوارضی در کنار دروازه‌ها از بازرگانان و صاحبان کالاهای تجاری دریافت میشد (سلطان زاده، ۱۳۸۵، ص ۱۴۶).

۵- برج

ناصر خسرو او پس از معرفی هر شهر، از جمعیت آن شهر، شیوه شهرسازی، برج و بارو، ساختمان‌ها، بازارها، محل استقرار پیشه وران، بناهای و مکان‌های عمومی همچون مسجد، مدرسه، گرمابه و... یاد کرده

ناصرخسرو در توصیف مکان‌های دیدنی شهر اصفهان گزارش کاملی ارائه می‌دهد و می‌نویسد: «شهر دیواری حصین بلند دارد و دروازه‌ها و جنگ‌گاه‌ها ساخته و بر همه بارو و کنگره ساخته. و در شهر جوی‌های آب روان و بناهای نیکو و مرتفع. و در میان شهر مسجد آدینه بزرگ نیکو. و باروی شهر را گفتند سه فرسنگ و نیم است و اندرون شهر، همه آبادان که هیچ از خراب ندیدم، و بازارهای بسیار. و بازاری دیدم از آن صرافان که اندر او دویست مرد صراف بود. و هر بازاری در بندی و دروازه‌ای و همه محلت‌ها و کوچه‌ها را همچنین دربندها و دروازه‌های محکم و کاروانسراهای پاکیزه بود. و کوچه‌ای بود که آن را کوطراز می‌گفتند. و در آن کوچه پنجاه کاروانسرای نیکو و در هریک بیاعان و حجره‌داران بسیار نشسته».

۴- دروازه

معرفی دروازه‌های متعدد در شهرهای مختلف که معمولاً تعداد آنها از دو عدد بیشتر است از دیگر بخش‌های معرفی استحکامات مورد بحث است، وی در وصف شهر آمد میگوید: «و چهار دروازه بر این شهر است همه آهن بی چوب، هر یکی روی به جهتی

شکل ۲. تصویری از حصار و دیوار شهر جبیل؛ مأخذ: www.hamrahetarikh.ir

پنهانی دیوار ده ارش. به هر صد گز برجی ساخته که نیمه دایره آن هشتاد گز باشد و کنگره او هم از این سنگ و از اندرون شهر در بسیار جای نزدبان های سنگین بسته است که بر سر باور تواند شد. و بر سر هر برجی جنگ گاهی ساخته. و چهار دروازه بر این شهرستان است همه آهن بی چوب هر یکی روی به جهتی از عالم.»

۶- خندق

این تکنیک که بیشتر در سرزمینهای فارسی زبان از آن استفاده میشد نیاز به آب فراوان داشت. لذا در مناطق کم آب ابعاد خندق و به خصوص عمق آن را تغییر می دادند تا در موقع دفاع قابل استفاده باشد. برای عبور از آنها گاهی از پلهای چوبی با آهنه که در رویه روی دروازه ها تعییه میشد، استفاده میکردند. ناصرخسرو به خندق اطراف شهرستان قائن، و خندق سمت خشکی در شهر طرابلس اشاره میکند (حسینی زاده مهرجردی، ذبیح نیا عمران، ۱۳۹۲).

ناصرخسرو در سفرنامه خود درباره شهر فردوس می گوید: «از تون (شهر فردوس) تا آن جا هجده فرسنگ می دارند اما کاروان به چهار روز تواند شدن که فرسنگ های گران است. قاین شهری بزرگ و حصین (دارای حصار) است و گرد شهرستان خندقی دارد». و همچنین در رابطه با شهر بیت المقدس می گوید: «میان جامع و این دشت ساهره وادی ای است

است. برجها از عناصر مهم کارکردی دروازه ها به شمار میآمدند که معمولاً در اطراف دروازه ها ساخته میشدند و در روی آنها مأموران مواظبت از شهر را به عهده داشتند و در هنگام جنگ از بالای آنها به سوی دشمن تیراندازی میکردند (سلطان زاده، ۱۳۸۵، ص ۱۵۹). بر روی برجها گاه از عناصر تزئینی و کارکردی خاص جهت حمله یا دفاع استفاده میکردند که ناصرخسرو هم به آنها اشاراتی داشته است. ناصر خسرو در وصف شهر ارزن می گوید: «و به هر پنجاه گزی برجی عظیم ساخته هم از این سنگ سفید که گفته شد و سرباره همه کنگره ها بر نهاده چنان که گویی امروز استاد دست ازش باز داشته است. و این شهر را یک در است از سوی مغرب و در گاهی عظیم برکشیده است به طارقی سنگین و دری آهنه بی چوب بر آن جا ترکیب کرده است». همچنین در وصف شهر میافارقین می گوید: «و از آمد تا میافارقین نه فرسنگ است. ششم روز از دی ماه قدیم به شهر آمد رسیدیم. بنیاد شهر بر سنگی یک لخت نهاده. و طول شهر به مساحت دو هزار گام باشد و عرض هم چندین. و گرد او سوری کشیده است از سنگ سیاه که خشت ها بریده است از چنان به یکدیگر پیوسته است که هیچ گل و گچ در میان آن نیست. بالای دیوار بیست ارش ارتفاع دارد و

عظیم ژرف و در آن وادی (دره تنگه) که همچون خندق است بناهای بزرگ است بر نسق (روش) پیشینیان و گنبدی سنگین دیدم تراشیده و بر سر خانه‌ای نهاده که از آن عجب تر نباشد تا خود آن را چگونه از جای برداشته باشند»

۷- ساحل در شهرهای ساحلی

او همچنین به شهرهای ساحلی اشاره میکند که سمت دریای آن شهر بدون استحکامات است و به نوعی استفاده از ساحل دریا بخشی از استحکامات شهر به حساب میآمد. «به شهر جبیل رسیدیم، و آن شهری است مثلث، چنان که یک گوشه آن به دریاست و گرد وی» یا در مورد شهر بصره ناصر خسرو می‌گوید: «به شهر بصره رسیدیم دیواری عظیم داشت الآن جانب که با آب بود دیوار نبود».

اصفهان

ناصرخسرو در توصیف مکان‌های دیدنی شهر اصفهان گزارش کاملی ارائه می‌دهد و می‌نویسد: «شهر دیواری حصین بلند دارد و دروازه‌ها و جنگ‌گاهها ساخته و برهمه بارو و کنگره ساخته. و در شهر جوی‌های اب روان و بناهای نیکو و مرتفع. و در میان شهر مسجد آدینه بزرگ نیکو. و باروی شهر را گفتند سه فرسنگ و نیم است و اندرون شهر، همه آبادان که هیچ از وی خراب ندیدم، و بازارهای بسیار. و بازاری دیدم از ان صرافان که اندر او دویست مرد صراف بود. و هر بازاری در بنده و دروازه‌ای و همه محلت‌ها و

کوچه‌ها را همچنین دربندها و دروازه‌های محکم و کاروانسراهای پاکیزه بود. و کوچه‌ای بود که آن را کوطراز می‌گفتند. و در آن کوچه پنجاه کاروانسرازی نیکو و در هریک بیاعان و حجره‌داران بسیار نشسته و سلطان فرموده بود که سه سال از مردم هیچ چیز نخواهدند و او بر آن می‌رفت و پراکنده‌گان همه روی به وطن نهاده بودند و این مرد از دیبران شوری بوده بود و پیش از رسیدن ما قحطی عظیم افتاده بود اما چون ما آن جا رسیدیم جو می‌درویدند و یک من و نیم نان گندم به ده درم عدل و سه من نان جوین هم و مردم آن جامی گفتند هرگز بدین شهر هشت من

بیست روز در اصفهان بماندم».

تبریز

بیستم صفر سنه ثمان ثلثین و اربععماهه به شهر تبریز رسیدم و آن پنجم شهریور ماه قدیم بود و آن شهر قصبه آذربایجان است شهری آبادان. طول و عرضش به گام پیمودم هریک هزار و چهارصد بود و پادشاه ولایت آذربایجان را چنین ذکرمی کردند در خطبه الامیر الاجل سيف الدوله و شرف الملہ ابومنصور و هسودان بن محمد مولی امیرالمؤمنین. مرا حکایت کردند که بدین شهر زلزله افتاد شب پنجهشنبه هفدهم ربیع الاول سنه اربع و ثلثین و اربععماهه و در ایام مسترقه بود پس از نماز خفتن بعضی از شهر خراب شده بود و بعضی دیگر را آسیبی نرسیده بود و گفتند چهل هزار آدمی هلاک شده بودند. و در تبریز قطران نام شاعری را دیدم شعری نیک می‌گفت اما زبان فارسی نیکو نمی‌دانست. پیش من آمد دیوان منحیک و دیوان دقیق بیاورد و پیش من بخواند و هر معنی که او مشکل بود از من پرسید با او بگفتم و شرح آن بنوشت و اشعار خود بر من خواند

نتیجه‌گیری و جمعبندی

سفرنامه او نه فقط سفری در جغرافیا که صیرورتی در روح مکان‌ها است. افزون بر این، او که همراه بازگانان و کاروان‌ها سفر می‌کرده، جهان و پیرامون خود را از نگاه آنها دیده و نوشته است؛ از بلخ و مرو و سرخس و نیشابور تا حلب و بیروت و از آنجا به قدس و مکه و مدینه و شام و قاهره و اسکندریه و سرانجام بازگشت به زادگاه خویش از راه اصفهان. ناصرخسرو پس از بازگشت از سفر طولانی اش یادداشت‌های خود را گردآوری کرده و سفرنامه مشهورش را تنظیم کرد. این سفر طولانی و پرماجر، دیده‌ها و شنیده‌ها

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۶ بهار ۹۶
No.46 Spring 2017

۳۱

تهران، ایران.
عاملی، سید سعید رضا، اخوان، منیزه؛ (۱۳۹۱) مقاله بازنمایی عناصر هویت‌بخش شهری در سفرنامه ها: (مطالعه مقایسه ای تهران و شهرستانهای استان تهران) فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران دوره اول، ش.۴.
کریمی آذر و همکاران، (۱۳۹۳)، مقاله پیوندها و فصل مشترک معماری و ادبیات با رویکردی به سفرنامه ناصر خسرو، دومین همایش ملی پژوهش های کاربردی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری، تهران، ایران.
گلچین، میرزا، هاشمی، امیر حسین، (۱۳۹۵)؛ مقاله بررسی ناپایداری معماری دوره غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی، فصلنامه ادب فارسی، سال ۶، ش. ۱. محمودی، معصومه، (۱۳۹۳)، مقاله گفتمان و تصویر «دیگری» در سفرنامه ناصر خسرو، مجله برنامه ریزی و توسعه گردشگری، سال سوم، شماره ۱۱.
مهرجردی، حسینی زاده، سعیده؛ ذبیح نیا عمران، آسیه؛ (۱۳۹۲) مقاله بررسی معماری استحکامات در سفرنامه ناصر خسرو، فصلنامه پژوهش‌های ادبی و بلاغی، سال اول، ش چهارم.
ناصر خسرو، (۱۳۵۶)، سفرنامه به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، انجمن آثار ملی.

و تجربیات فراوانی را با خود به همراه دارد. از آداب و رسوم اجتماعی و مناسک دینی مردم دیاری تا معماری و جغرافیا و تاریخ شهرهای آن روزگاران. تبلور دیدگاههای ایدئولوژیک فردی و اجتماعی ناصرخسرو در این اثر بسیار مشهود است و توصیفات او، بیش از آنکه بیانگر وضعیت سرزمینی باشد که در ضمن سفر دیده است، بازتاب نگرش فرهنگی اوست و تحت تأثیر جهان بینی، ارز شها، هنگارها و آمال و حتی علائق وی شکل گرفته است. این عوامل هم در عناصر زبانی هم در ساخت معاو و محتوای سفرنامه، کاملاً مشهود هستند. هم چنان که دقت در جزییات معماری اماكن مقدس و اشارات دقیق و استفاده فراوان از اعداد و ارقام در وصف آنها روحی و علمی و مذهبی او را به نمایش می گذارد. روحیه ای علمی، نگاه دقیق و علاقه به تفسیر و تأویل در کنار گرایش های دینی و اجتماعی، سفرنامه ای را پدید آورده که علاوه بر توصیف جزییات بنایها، وضعیت جغرافیایی و اقتصادی شهرها و روستاهای تصویری از شرایط سیاسی - تاریخی آن روزگار نیز فراپیش خواننده می نهد. به طور کلی ناصر خسرو در سفرنامه خود عناصر طراحی شهری را چنین بر می شمرد: ۱- بنا و ساختمان، ۲- بارو، ۳- نواحی و مناطق، ۴- دروازه، ۵- برج، ۶- خندق، و ۷- ساحل در شهرهای ساحلی.

منابع و مأخذ

- امیرقاسمی، مینو (۱۳۸۲)، بازار در سفرنامه ناصر خسرو و احسن التقاسیم مقدسی، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی، انتشارات دانشگاه تبریز، شماره ۱۲۰.
تقوی، عابد، (۱۳۸۹)، مقاله بازتاب تحولات اجتماعی در ساختار فضایی شهر قدیم گرگان در دوران اسلامی، دوفصلنامه مطالعات اجتماعی ایران، ش. ۱۱.
ذبیح‌نیا عمران، آسیه، (۱۳۸۹) مقاله اقتصاد در سفرنامه ناصر خسرو، نخستین همایش ملی ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، به کوشش محمدجواد عرفانی بیضائی، ج. ۱.
سلطان زاده، حسین، (۱۳۸۵)، فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی،

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۶ بهار ۹۶
No.46 Spring 2017

■ ۳۲ ■